

Відгук

офіційного опонента на дисертаційну роботу Кулешова Олексія Миколайовича «Нові режими автоколивань у низьковольтних електронно-вакуумних приладах міліметрового та субміліметрового діапазонів із перестроюванням частоти», представленій до захисту на здобуття наукового ступеня доктора фізико-математичних наук за спеціальністю 01.04.04 - фізична електроніка

Дисертаційну роботу О.М. Кулешова присвячено дослідженню фізичних механізмів взаємодії нерелятивістських електронних пучків з поверхневими, об'ємними а також гібридними електромагнітними хвилями у надрозмірних електродинамічних структурах з метою розробки компактних широкосмугових низьковольтних електронно-вакуумних приладів (ЕВП) міліметрового та субміліметрового діапазонів. Дисертаційну роботу виконано в межах низки держбюджетних і госпдоговірних науково-дослідних робіт ІРЕ ім. О. Я. Усикова НАН України. Головну увагу в роботі приділено двом класам приладів, яким властиві середні рівні потужності та широкі діапазони частот у міліметровому та субміліметровому діапазонах довжин хвиль, а саме, клинотронам і мазерам на циклотронному резонансі.

Актуальність теми обумовлено важливим місцем таких ЕВП у численних технологічних застосуваннях, зокрема, в субміліметровій спектроскопії діелектричних і біологічних матеріалів, системах терагерцового бачення, діагностиці плазми, системах зв'язку та радіолокації, а також у багатьох інших. Наприклад, для підвищення чутливості ядерного магнітно-резонансного (ЯМР) спектрального аналізу біологічних і медичних матеріалів на основі динамічної поляризації ядер (ДПЯ), необхідні джерела випромінювання в діапазоні частот 140-800 ГГц, яким властиві достатні рівні вихідної потужності в широких діапазонах частот. Таким чином, актуальність теми дисертації Кулешова О.М. не викликає сумніву.

Наукова новизна результатів, що отримано у дисертації, полягає в наступному:

1. Вперше продемонстровано підвищення ефективності взаємодії електромагнітних хвиль субміліметрового діапазону в клинотронах з профільованими за швидкістю електронними потоками:

а. показано, що розподіл поздовжніх швидкостей електронів пучка, що виникає в несиметричній електронно-оптичній системі, істотно впливає на ефективність електронно-хвильової взаємодії в клинотронах субмм діапазону: завдяки залежності оптимального розсинхронізму від амплітуди ВЧ поля, вихідна потужність клинотронів

зростає у разі спадаючого розподілу швидкостей електронів пучка у порівнянні з моноенергетичним потоком та різко падає у протилежному разі;

б. знайдено умови виникнення багаточастотного режиму генерації в клинотроні з несиметричною електронно-оптичною системою.

2. Вперше визначено розподіл неоднорідного магнітного поля вздовж простору взаємодії клинотрона, що збільшує довжину траєкторій електронів пучка у шарі ефективного високочастотного поля. За результатами розрахунків створено магнітні фокусувальні системи та експериментально отримано генерацію в клинотронах субмм діапазону зі зменшеними значеннями стартового струму.

3. Вперше теоретично та експериментально знайдено режим гібридних об'ємно-поверхневих хвиль у закритому хвилеводі з багатоступеневою гребінкою, що мають унікальні властивості:

а. показано існування міжтипової взаємодії об'ємно-поверхневих мод у закритому хвилеводі з багатоступеневою гребінкою;

б. отримано генерацію на об'ємно-поверхневій хвилі з позитивною груповою швидкістю за відсутності провалів потужності в широкому діапазоні частот за наявності гістерезису по напрузі.

4. Вперше розглянуто вплив додаткових омичних втрат, що викликані шорсткістю поверхні електродинамічної системи й осіданням електронного пучка на гребінку на електронно-хвильову взаємодію у клинотронах субмм діапазону. Показано, що порівняно з імпульсним режимом у постійному клинотронному режимі розігрівання гребінки електронним потоком призводить до зменшення швидкості зростання вихідної потужності з електронним струмом.

5. Вперше проаналізовано вплив відбиття та трансформації хвиль у надрозмірному резонаторі на вихідні характеристики клинотрона:

а. показано, що трансформація поверхневої хвилі в об'ємну спричиняє резонансний характер генерації в субмм клинотронах із великими омичними втратами;

б. показано, що за допомогою короткозамикаючого поршня в області колектора або інших параметрів системи можна управляти перерозподілом енергії, що поширюється у вихідний хвилевід і анодну апертуру гармати та відбивається у простір взаємодії.

6. Теоретично та експериментально знайдено умови збудження генерації в низьковольтних мазерах на циклотронному резонансі:

a. вперше в МЦР у слабонеоднорідному магнітному полі експериментально отримано генерацію, що збуджується низьковольтним полігвинтовим електронним пучком;

b. вперше експериментально отримано ефективну генерацію в гіротроні з двома низьковольтними гвинтовими електронними пучками у діапазоні частот 300-400 ГГц.

7. Вперше запропоновано електронно-оптичну систему з формування стрічкових гвинтових електронних потоків для дводзеркальних МЦР з перестроюванням частоти генерації в широкому діапазоні. Розраховано та виготовлено планарні магнетронно-інжекторні гармати (МІГ); за допомогою моделювання й експериментально отримано та проведено транспортування в планарному та конфокальному резонаторах широких стрічкових гвинтових електронних потоків із параметрами, які дали можливість отримати ефективну генерацію в широкій смузі частот.

8. З використанням методу пропорційно-інтегрально-диференційного управління напругами, що живлять електронно-оптичні системи вакуумних електронних приладів типу гіротрон та клинотрон, вперше отримано параметри випромінювання, що відповідають вимогам спектроскопії ДПЯ-ЯМР. Запропоновано та практично реалізовано стабілізацію параметрів випромінювання гіротронів з триелектродною МІГ за допомогою двоконтурного методу пропорційно-інтегро-диференційного управління струмом і пітч-фактором пучка, що дало можливість отримати нестабільність потужності генерації менше 0,1% у гіротронах для ДПЯ ЯМР спектроскопії з безперервною тривалістю експериментів більше 30 годин.

Практичне та теоретичне значення здобутих результатів полягає у створенні генераторів мм та субмм діапазонів, що знайшли застосування у провідних світових наукових центрах у системах ДПЯ ЯМР спектроскопії (Far-Infrared Research Center, Університет м. Фукуї, Японія); у системі з дослідження квазіоптичної лінії передачі стелларатора W7-X (Max Plank Institute for Plasma Physics, м. Грайфсвальд, Німеччина) та інших центрах ЕС, США та Китаю.

У подальшому здобуті результати дадуть можливість створити генератори суб-ТГц діапазону з покращеними вихідними характеристиками.

Унаслідок досліджень нових режимів взаємодії гвинтових електронних потоків в МЦР вдалося ефективно збудити коливання у гіротроні у низьковольтному діапазоні

напрут, що відкриває перспективи створення компактних гіротронів з широким діапазоном перестроювання частоти для багатьох практичних застосувань.

Рівень обґрунтованості. Вірогідність наукових результатів та обґрунтованість положень і висновків дисертаційної роботи Кулешова О.М. обумовлена використанням достатньо добре випробуваних експериментальних методів. Наведені в дисертації результати теоретичних розрахунків добре узгоджуються з експериментальними даними. Низка висновків та оцінок у граничних випадках відповідають експериментальним та числовим результатам, які були здобуті раніше іншими авторами. Усі здобуті результати відповідають загальним положенням сучасної фізичної та плазмової електроніки, а також і фізики пучків заряджених частинок.

Основні наукові публікації. За результатами дослідження опубліковано 22 наукові статті: 8 статей у фахових виданнях України, 14 статей у іноземних фахових виданнях. Перераховані публікації достатньо повно відображають запропоновані в дисертації теоретичні та практичні рішення. Наведені публікації відповідають темі дисертації та повно відображають її зміст. Особистий внесок дисертанта в роботи, виконані зі співавторами, точно і детально відображений у дисертації та авторефераті. Якість публікацій підтверджує індекс Хірша в наукометричній базі Scopus $h=9$, число цитувань 346.

Структура та зміст дисертації. Повний обсяг дисертації становить 354 сторінки. Текст дисертації складається з анотації, вступу, шести розділів основного тексту з 122 рисунками та 10 таблицями, висновків, одного додатку і списку літератури з 369 джерел.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання роботи, показаний зв'язок із науковими програмами і НДР, проведеними в ІРЕ ім. О. Я. Усикова НАНУ, розкрито наукову новизну здобутих результатів і дано оцінку їх практичної цінності.

У першому розділі роботи вміщено ґрунтовний огляд результатів досліджень з розробки компактних ефективних електронно-вакуумних генераторів електромагнітного випромінювання міліметрового та субміліметрового діапазонів. Проведений аналіз дав підставу зробити висновок, що ЕВП, принцип дії яких базується на випромінюванні Вавілова-Черенкова, характеризуються найширшими діапазонами перестроювання частоти, проте доволі малою ефективністю у короткохвильовій частині міліметрового та у субмм діапазонів.

*У *другому розділі* дисертаційної роботи наведені результати досліджень з формування та транспортування густих стрічкових потоків у клинотронах з несиметричною електронно-оптичною системою (ЕОС) в магнітних полях зі слабкою неоднорідністю. У розділі описано ЕОС та магнітні системи, що фокусують пучки, (МФС) клинотронів мм та субмм діапазонів. Основну увагу приділено формуванню стрічкових електронних потоків з оптимальними параметрами для підвищення ефективності електронно-хвильової взаємодії в електродинамічній системі клинотронів.

У *третьому розділі* дисертаційної роботи детально розглянуто вплив омичних втрат, а також відбиття та трансформації мод у надрозмірних резонаторах клинотронів на вихідні характеристики генераторів. У конструкції клинотрону на відміну від лампи зворотної хвилі немає поглинача в області колектору, що зумовлює резонансну залежність вихідної потужності від частоти клинотронів мм діапазону завдяки відбиттям поверхневої хвилі від неоднорідностей на кінцях гребінки. У субмм діапазоні омичні втрати поверхневої хвилі суттєво зростають із збільшенням частоти, що спричиняє зменшення впливу відбиття поверхневої хвилі та істотне зниження рівнів вихідної потужності клинотронів.

У *розділі чотири* представлені результати досліджень механізму зворотного зв'язку на об'ємно-поверхневих хвилях, що збуджуються в резонаторі клинотрону з неоднорідною системою, що сповільнює поширення хвилі. Такий режим роботи запропоновано автором з метою зниження впливу високочастотних омичних втрат та підвищення ефективності електронно-хвильової взаємодії в приладах, заснованих на випромінюванні Вавилова-Черенкова.

Розділ п'ять присвячений питанню підвищення ефективності взаємодії та діапазону перестроювання частоти у низьковольтних мазерах на циклотронному резонансі (МЦР). Зокрема, наведено результати досліджень низьковольтної генерації в МЦР з адіабатичною магнетронно-інжекторною гарматою (МІГ) та відкритим резонатором у формі відрізка циліндричного хвилевода зі звуженнями на кінцях. Унаслідок траєкторного аналізу в кодах EGUN та CST PS було розроблено МІГ з кутом нахилу катода 18° відносно осі системи та досліджено енергетичні параметри сформованого гвинтового електронного пучка (ГЕП) з прикордонною топологією. Крім того, експериментально досліджено низьковольтний режим роботи двопучкового гіротрона на фундаментальній циклотронній гармоніці у діапазоні частот 300-400 ГГц, а також проведено дослідження формування стрічкового ГЕП з величиною пітч-фактора

більше одиниці для дводзеркального МЦР з перестроюванням частоти генерації в широкому діапазоні. Оптимізацію геометрії МІГ з планарною геометрією для 75 ГГц планарного гіротрона проведено з використанням тривимірного чисельного моделювання в кодї CST PS.

Розділ шість присвячений дослідженням стабілізації та контролю параметрів випромінювання електронно-вакуумних приладів з використанням зовнішніх багатоконтурних пропорційно-інтегро-диференційний (ПІД) регуляторів для практичних застосувань, зокрема, у ЯМР-ДПЯ спектроскопії. Зокрема, проаналізовано фактори, що впливають на стабільність параметрів випромінювання та на ширину спектральної лінії клинотронів та гіротронів мм і субмм діапазонів, існуючі методи стабілізації. Крім того, наведені результати з розробки схеми стабілізації параметрів випромінювання клинотронів мм та субмм за допомогою ПІД управління напругами, що живлять ЕОС приладів; результати експериментального дослідження стабільності частоти та потужності випромінювання клинотронів діапазонів 130-400 ГГц для ДПЯ ЯМР спектроскопії; продемонстровано збільшення ширини спектральної лінії до 15 МГц у разі пульсацій напруги пучка 700 мВ у клинотроні на частоті 205,9 ГГц, у той час як в 300 ГГц клинотроні пульсації прискорювальної напруги на рівні 2,8 В збільшували ширину спектральної лінії випромінювання до 100 МГц. У цьому розділі також наведено результати стабілізації вихідних характеристик гіротронів з триелектродною МІГ для ДПЯ ЯМР спектроскопії.

У *Висновку* дисертаційної роботи узагальнено результати проведених експериментальних і теоретичних досліджень і сформульовані основні висновки.

У *Додатку А* наведений список публікацій здобувача за темою дисертації.

Основні результати дисертаційної роботи

До головних достоїнств даної роботи, передовсім, слід віднести те, що дисертація має яскраво виражений комплексний характер і вдало об'єднує фундаментальні та прикладні аспекти. Вона також гармонічно поєднує в собі результати як експериментальних досліджень, так і теоретичних розрахунків, що виконані автором.

Автором дисертаційної роботи здобуто оригінальні наукові результати, які роблять істотний внесок у розуміння фізики процесів, пов'язаних із підвищенням ефективності електронно-хвильової взаємодії та стабільності вихідних характеристик компактних низьковольтних електронно-вакуумних приладів з перестроюванням частоти

міліметрового та субмм діапазонів. Було розроблено системи міліметрового та субміліметрового діапазонів на основі клинотронів і гіротронів для досліджень біологічних об'єктів за допомогою ДПЯ ЯМР спектроскопії, для юстування квазіоптичної лінії стеларатора W7-X та для інших практичних застосувань. Результати досліджень можуть зробити істотний вплив в розробці радіолокаційних систем, систем зв'язку з підвищеною швидкістю передачі даних, системах діагностики плазми, в системах аналізу біологічних і медичних об'єктів, матеріалознавстві та багатьох інших.

Серед здобутих результатів, на мою думку, особливо слід відзначити таке:

- розроблено магніто-фокусувальну систему з таким розподілом неоднорідного магнітного поля вздовж простору взаємодії клинотрону, що збільшує довжину траєкторій електронів пучка у шарі ефективного високочастотного поля, що дало можливість підвищити коефіцієнт виходу пакетованих клинотронів мм та субмм діапазонів;
- експериментально отримано генерацію гібридних коливань багатосходинкової гребінки та коливань базової односходинкової гребінки в об'ємному резонаторі з багатосходинковою плоскою гребінкою;
- експериментально отримано генерацію електромагнітного випромінювання в низьковольтному МЦР з циліндричним резонатором в слабо неоднорідному магнітному полі;
- вперше отримано ефективну низьковольтну генерацію двопучкового гіротрона в діапазоні робочих частот 300-400 ГГц;
- отримано генерацію з потужністю 60 Вт на частоті 400 ГГц у гіротроні з прискорювальною напругою 5.4 кВ, у той час як мінімальна напруга генерації склала 2.4 кВ, що добре узгоджується з моделюванням;
- вперше експериментально сформовано стрічковий ГЕП з шириною 10 мм та мінімальними спотвореннями профіля пучка в області однорідного магнітного поля з пітч-фактором 1.1, розкидом обертальної компоненти швидкості електронів 10%, повздовжньої 14% з напругою 5кВ та струмом пучка до 300мА;
- отримано залежності ширини спектральної лінії клинотронів субмм діапазону від пульсацій напруги, що прискорює, та визначено діапазон пульсацій напруги джерела живлення клинотрону, що забезпечує ширину спектральної лінії та потужність генерації, необхідні у ЯМР спектроскопії з динамічною поляризацією ядер;

- вперше запропоновано та реалізовано стабілізацію параметрів випромінювання гіротронів з три-електродною МІГ за допомогою двоконтурного методу ПД управління струмом та підч-фактором пучка, що дало можливість отримати нестабільність потужності генерації менше 0,1% у гіротронах для ДПЯ ЯМР спектроскопії з безпервною тривалістю експериментів більше 30 годин.

Слід підкреслити, що результати дисертаційної роботи здобуті в межах чітко поставлених задач із застосуванням адекватних засобів досліджень. Усі розділи є взаємопов'язаними та спрямованими на вирішення поставленої проблеми та задач дисертації.

Разом із безперечно вагомими здобутками та важливими фізичними результатами робота має і деякі недоліки, серед яких слід зауважити наступне:

1. Висновок 5 а) на с. 28 сформульовано так, що незрозуміло, чи то «трансформація поверхневої хвилі в об'ємну» спричиняє резонансного характеру генерації, чи то спричиняє великі омічні втрати в субмм клинотронах.

2. На переважній більшості рисунків, що відображають експериментальні результати, відсутні довірчі інтервали, та не обговорюються похибки вимірювань, які для аналізу деяких отриманих результатів є принциповими.

3. Більшість наступних зауважень стосуються тексту та оформлення дисертації. Вони, однак, не заважають розумінню фізичного змісту роботи. Зокрема, у Вступі до першого розділу на с. 35 вказано, що «Робота на гармоніках циклотронної частоти дозволяє підвищити частоту генерації МЦР в n раз». Напевне, йдеться про збільшення частоти в n разів.

4. У підрозділі 1.2. на підтвердження того, що «Випромінювання Вавилова-Черенкова виникає під час руху зарядженої частинки в середовищі, в якій фазова швидкість поширення електромагнітної хвилі порівняна зі швидкістю руху зарядженої частинки [28].» наведено посилання на матеріали конференції [A. N. Kuleshov, S. S. Ponomarenko, S. A. Kishko, V. V. Zavertanniy, E. M. Khutoryan, B. P. Yefimov, Sub-THz CW Clinotron Oscillators with Increased Output Power / IEEE International Vacuum Electronics Conference: int. conf., 22 – 24 apr. 2014; conf. proc. – Monterey, 2014. – P. 73-74.].

5. На окремих рисунках залишились написи англійською мовою.

6. Замість слова «спротив» слід було застосовувати «опір».

7. В анотації на с. 3 присутні дві друкарські помилки у виразі з п'яти слів: «очіданням електронного потоку на грубінку».

Разом із тим, наведені зауваження не стосуються основних положень, що виносяться на захист, не можуть вплинути на загальну високу оцінку дисертаційної роботи та не змінюють позитивної думки про наукову обґрунтованість і вірогідність положень і висновків дисертації.

Наведені зауваження також не ставлять під сумнів достовірність та цінність здобутих у дисертації результатів, а скоріше свідчать про доцільність подальших експериментальних та теоретичних досліджень взаємодії нерелятивістських електронних пучків з електромагнітними хвилями у надрозмірних електродинамічних структурах задля розробки компактних широкосмугових низьковольтних електронно-вакуумних приладів міліметрового та субміліметрового діапазонів.

Відповідність дисертації встановленим вимогам та оцінка в цілому:

Таким чином, ґрунтуючись на приведеній вище оцінці дисертаційної роботи, можна зробити висновок, що дисертаційна робота Кулешова О.М. виконана на високому науковому рівні та є завершеною науковою працею. В ній здобуто нові наукові результати, що розв'язують актуальну проблему створення компактних широкосмугових низьковольтних електронно-вакуумних приладів міліметрового та субміліметрового діапазонів, яким властиві середні рівні потужності та широкі діапазони частот у міліметровому та субміліметровому діапазонах довжин хвиль, а саме, клинотронам і мазерам на циклотронному резонансі.

Дисертаційна робота та автореферат написані грамотною науковою мовою та містять чітке формулювання поставленої задачі та висновків. В авторефераті повністю розкрито основні результати й положення, що виносяться на захист, і вірно відображено зміст дисертаційної роботи.

В цілому, треба відзначити, що дисертаційна робота О.М. Кулешова суттєво доповнює сучасні уявлення про фізичні механізми взаємодії нерелятивістських електронних пучків із електромагнітними хвилями у надрозмірних електродинамічних структурах у міліметровому та субміліметровому діапазонах.

Вважаю, що дисертаційна робота Кулешова О. М. «Нові режими автоколивань у низьковольтних електронно-вакуумних приладах міліметрового та субміліметрового діапазонів із перестроюванням частоти» повністю відповідає всім вимогам Атестаційної

колегії МОН України до докторських дисертацій, а її автор, безперечно, заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора фізико-математичних наук за спеціальністю 01.04.04 - фізична електроніка.

Офіційний опонент,
директор навально-наукового інституту
«Фізико-технічний факультет»
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
член-кореспондент НАН України,
доктор фізико-математичних наук, професор

22.04.21

Ігор ГІРКА

Підпис засвідчую
Начальник служби управління
персоналом

